

JIŘÍ SVOBODA

OMNIA SPONTE FLUANT...

Plné znění motta, použitého v názvu osobní vzpomínky a stati psané u příležitosti osmdesátin brněnského filozofa Jiřího Gabriela, je známé: *Omnia sponte fluent – absit violentia rebus*. Vše ať volně plyne, ať od věcí odstoupí nátlak. Nenapadá mě nic výstižnějšího, když si vybavuji tvář vědce a pedagoga, který zasvětil svůj odborný život české filozofii a vzdělávání myslí studentů brněnské filozofické fakulty. Mírné oči s vlídným pohledem a jen výjimečně zvýšený hlas. Ačkoliv, jen obtížně si vybavuji situaci, kdy by se Jiří Gabriel k něčemu podobnému uchýlil. Snad jen kdysi dávno, když nás ještě jako studenty káral na některé z katedrových exkurzí za to, že jsme byli po desáté hodině hlučnější, než by se slušelo.

To je ovšem jen první, lépe řečeno prvoplánová interpretace jedné s finálních Komenského myšlenek o tom, jak by měl být uzpůsoben život člověka a společnosti. K onomu „*absit violentia rebus*“ vede cílevědomá cesta vzdělání, jíž je jubilant věrný zastánce. Vzpomínám si, jak jsem se studentskou naivitou omlouval u zkoušky z české filozofie svoje průměrné znalosti nedostatkem času, jak na mě můj učitel tázavě pohlédl a jak mě poté vybídl, abych raději hned začal s psaním diplomové práce. Což jsem ke svému prospěchu v zásadě udělal. Byla to tedy spíše vlídná přísnost a cílevědomost, kterou bych mohl v přemýšlení o svém učiteli určit jako to, co jej celkově charakterizuje. Jak jsem se později dověděl, s jeho cílevědomostí měli co do činění často i jeho kolegové na katedře, protože za svými názory dokázal vytrvale stát.

Každopádně když jsem v roce 1967 nastoupil ke studiu na brněnské filozofické fakultě, byl Jiří Gabriel spolu s Jiřím Cetlem, Lubomírem Novým, Karlem Hlavoněm a Pavlem Maternou jedním ze základních kamenů Katedry dějin filosofie a logiky a jedním z těch, kteří svoje studenty uváděli do světa filozofie skutečně skvělým způsobem. Vedle už zmíněné cílevědomosti to byla takřkajíc rodinná atmosféra, kterou na katedře vytvořili a díky níž jsme k nim také vzhlíželi jako ke svým vzorům. Ke studentským vzpomínkám patří zcela jistě už zmíněné katedrové exkurze. Jiří Gabriel byl vždycky osou jejich vzdělávacího programu. Nebylo osobnosti, kterou by bylo třeba na příslušném místě vzpomenout, aby ji nevzpomenul. Nebylo místa, které by bylo na naší cestě po vlastech českých navštívit,

abychom je nenavštívili. Vždy se zasvěceným komentářem Jiřího Gabriela. Po pravdě řečeno, vzpomínám také na jeho občasně gesto rezignace, když někteří ze studentů místo toho, aby navštívili významné a památné místo, zůstali v přílehlé restauraci v živých diskusích, v jejichž moderování vynikal zejména Lubomír Nový. Vnímali jsme to tenkrát jako přirozenou dělbu úkolů mezi našimi učiteli.

Měl jsem a mám to štěstí, že během let mohl můj vztah žáka k učiteli přerůst ve vztah pracovní a přátelský. Zejména si cením toho, že jsem se svým učitelem mohl spolupřátel konferenci Náboženství v českém myšlení – první polovina 20. století. Dvoudenní konference se konala v říjnu 1992 v tehdejšímu Klubu školství a vědy Bedřicha Václavka v Brně a stejnojmenný sborník vyšel v roce následujícím. Konference navazovala jednak na vědecká setkání věnovaná dějinám českého myšlení a pořádaná Katedrou filozofie FF MU, jednak byla určitým vyústěním specificky religionistického zájmu o toto produktivní téma, kterému věnoval pozornost tehdejší Ústav etiky a religionistiky, jenž byl společným pracovištěm Filozofického ústavu ČSAV a FF MU v Brně. Především díky zkušenostem a kontaktům Jiřího Gabriela přijali pozvání na konferenci odborníci z takových oborů jako jsou filozofie, teologie, historie, literární či hudební věda i etnografie a konference tak měla takřkajíc ekumenický charakter.

Jsem rád, že mohu na katedře stále potkávat Jiřího Gabriela, který dnes se svou vlídnou přísností střeží vydávání spisů T. G. Masaryka a který je při katedrových sešlostech vždy jedním z nejžhavějších diskutérů. V duchu pozornosti, kterou on vždy věnoval významným osobnostem a jejich výročím, dovoluji si krátce pojednat o J. A. Komenském (1592–1670) jehož malé kulaté výročí si letos můžeme připomenout.

Ve své práci *Poselství J. A. Komenského současné Evropě* uvádí přední český komeniolog Pavel Floss ono omnia sponte fluent – absit violentia rebus (které zdobí titulní list amsterodamského vydání Komenského *Opera didactica omnia*) do souvislosti s Komenského univerzálním všenápravným konceptem. Mají být odstraněny všechny formy nátlaku, které utiskují lidskou přirozenost. Počátkem musí být už výchova ve škole, jež by se měla stát dílnou lidskosti. Absint violentia rebus znamená svobodu svědomí a náboženskou toleranci. Pro oblast vědění pak mocensky neovlivňovanou konfrontaci hlavních filozofických směrů a pro oblast politickou mírovou koexistenci národů a států.¹ Na nevelkém prostoru vědecké studie, která předchází vybraným ukázkám Komenského díla, představuje Floss Komenského emendační koncept velmi přesvědčivě vsazený do filozofického, teologického a pedagogického modelu světa a člověka, kterým tento poslední biskup Jednoty bratrské překračuje nejen svoji milovanou církev, ale v zásadě i prostředí reformace 17. století. Tomuto tématu se chci především věnovat.²

¹ P. Floss, *Poselství J. A. Komenského současné Evropě*, Brno: Soliton 2005, s. 11.

² O tom, jak a v čem překročil Komenský svou dobu obecně, bylo už napsáno hodně a dnes už našťastí Komenský není vnímán jen jako učitel národů.

Vrcholné Komenského dílo *De rerum humanorum emendatione consultatio catholica*, jež je výsledkem dlouhodobého zrání jeho vševědných a všenápravných snah, se opírá o propracovaný systém křesťanského novoplatonismu. Na to, že u Komenského nelze oddělit pedagogiku od filozofie a že pedagogika je vlastně součástí filozofické koncepce člověka a dějin, poukázal ve svých kome-niologických studiích už Jan Patočka.³ Lidské dílo chápe Komenský jako přirozenou součást rozvoje univerza. V ascendenční linii jeho pojetí novoplatonismu (v němž je velmi blízký Kusánskému) člověk vytváří tři pansofické světy. Svět výtvorů, svět mravní a svět duchovní, jímž se přibližuje ke světu věčnému. Pro Komenského to znamená, že náprava světa je vlastně plodem celých dosavadních lidských dějin a že je dosažitelná zde, na zemi, nebo jak on sám říká, pod nebem.⁴ Komenského chiasmus, přesvědčení o nastolení spravedlivého a harmonického řádu, směřuje do tohoto světa a pokud je koncepce jeho *Konzultace* konfrontována s některými renesančními utopiemi (Campanella, Morus, Bacon), je Komenského utopie vnímána jako umístěná nikoliv do fiktivního, nýbrž do tohoto světa. Činí tak například Stanislav Sousedík, který také Komenského navíc konfrontuje s Augustinovým pojetím dějin, když ukazuje, že na rozdíl od Augustina je Komenský přesvědčen o imanentním cíli profánních dějin. Je to idea světla, která umožňuje člověku i přes určité regrese dosáhnout toho, že lidské dějiny mohou dosáhnout svého vrcholu, tedy dokonalosti, už zde.⁵ Není pochyb o tom, že úsilí, které Komenský věnoval promýšlení *Konzultace*, bylo ovlivněno dramatickými životními osudy, které vlastně od dětství přes mužný věk až do stáří ukazovaly Komenskému svět plný rozporů, násilí a nesouladu. Tím víc pléduje Komenský pro dokonalou reformaci lidského světa, tedy člověka jako jedince a společnosti jako celku.

Patrně v nejucelenější podobě podává Komenský svoji představu o dokonalé reformaci v šestém díle *Konzultace*, ve *Všenápravě*. V ní, jak známo, jasně formuluje úkoly tří vrcholových institucí, které by měly nápravu zajistit a zajišťovat. Od prosazení všeobecné vzdělanosti, která je nezbytným počátkem nápravy, přes narovnání vztahů mezi národy a státy až k požadavku náboženské tolerance představuje Komenský koncepci, pro kterou je nazýván prvním panevropanem. V kapitole šestnácté tak pojednává o univerzálním pojítku vzdělanců, tedy o Sboru světla (Colegium lucis). Úkolem vzdělanců je šířit vědění „... od národa k národu, jak daleko se táhne svět [...], budou tak nejjasnějšími světlonoši světla, vnášejíce jitřní záři do temnot všech národů, dokud nenastane východ samého slunce spravedlnosti, Krista“.⁶ V kapitole sedmnácté píše o Mírovém soudu (Dicasterium pacis) jako o univerzálním pojítku národů, jež by mělo zabránit uni-

³ J. Patočka, *Komeniologická studia* III, Praha: Oikúmené 2003, s. 536.

⁴ K tomu viz P. Floss, *Poselství J. A. Komenského...*, s. 36.

⁵ S. Sousedík, Místo Komenského „Obecné porady“ v dějinách novověkých utopií, *Filosofický časopis* 40, 1992, č. 1, s. 54.

⁶ J. A. Komenský, *Všenáprava*, [Brno]: Soliton 2008, s. 168.

verzalistickým ambicím kteréhokoliv z nich.⁷ A v kapitole osmnácté se vyslovuje pro vytvoření Světové konsistoře (Konsistorium sanctitatis). Pro Komenského, jehož život byl tak zásadně poznamenán ostrými náboženskými střety, je příznačné, že v dodatku k této kapitole, v němž se hovoří o obrácení na víru, říká: „Násilím se tu nedá dosáhnout nic, neboť duchovní služba náleží jedině Duchu sv., který nepřichází ve vichru nebo zemětřesení, nýbrž v mírném vánku.“⁸

To jsou pozice, kterými Komenský překračoval svou dobu. Jeho víra v nápravu člověka jej však vedla i za hranice tradiční reformační báze sola fide, sola gratia. Komenský nechce vědět jen o porušenosti člověka a jeho pádu, který nemůže napravit žádným skutkem. Naopak, svobodná lidská vůle je tím, čím ve svých dějinách může člověk dovršit dílo Boží. „*Naprosto tedy musíme směřovat k tomu, aby se lidskému pokolení vrátila svoboda myšlenková, svoboda náboženská a svoboda občanská. Svoboda, tvrdím, je nejskvělejší lidský statek, stvořený spolu s člověkem a od něho neodlučitelný, pokud není člověku souzeno zahynout [...] Uvedme tedy člověka, pokud možno, na svobodu! osvobozující jej od všech možných dogmat, kultů a poslušností.*“⁹ Jsou to církve, ke kterým se Komenský zvláště naléhavě obrací se svým požadavkem na toleranci založené na ekumenismu, který byl ve své době výjimečný.¹⁰ Část *Všenápravy* byla vytištěna a vešla ve známost už za života Komenského. Komenský – chiliasta v ní (v kapitole druhé) očekává konec zmatků, procitnutí člověka k moudrosti, návrat k Bohu a vlastně nástup nového věku.¹¹

V době, kdy se křesťanské církve vůči sobě ostře vymezovaly na základě odlišně pojímaných základní dogmat, se Komenský odvolává (nikoli bez návaznosti na českou reformační tradici) k nejvyšší autoritě. Nesmiřitelný je Řím a Cařihrad, nesmiřitelné je luterství a kalvinismus – *čili místní lidská učení* (zvýraznil J.S.), říká Komenský, a je přesvědčen, že rozpory budou odstraněny, pokud smiřovatelem bude Kristus.¹² Zejména osmá kapitola *Všenápravy* velmi zřetelně vybočuje z dobového konfesionalismu, když lidská učení podřizuje Písmu.¹³ To, jak

⁷ *Tamtéž*, s. 177 an.

⁸ *Tamtéž*, s. 181.

⁹ *Tamtéž*, s. 118–119.

¹⁰ Komenského smysl pro toleranci vystihuje velmi přesně například paragraf o snášenlivosti osmé kapitoly *Všenápravy*. V něm jsou k snášenlivosti nabádáni nejen křesťané navzájem (prohlašují se všichni za služebníky Kristovy), ale též křesťané k mohamedánům (uznávají Krista za proroka a nedovolují rouhat se mu), k Židům (protože jsou to staří otcové a jsou v naději na obrácení) i pohanům (protože jsou slepí a zasluhují spíše našeho soucitu než nenávisť). *Tamtéž*, s. 91–92.

¹¹ *Tamtéž*, s. 27.

¹² *Tamtéž*, s. 96.

¹³ Komenský neváhá v této souvislosti kritizovat nejvýznamnější osobnosti dosavadní reformace za to, jak ji prováděli a o co usilovali ve své snaze o reformaci, za parciálnost jejich myšlenek. Hus začal napravovat velmi ohnivě, ale hlavně chtěl napravovat světskou vládu ve věcech duchovních. Luther se soustředil na článek o ospravedlnění, ale zapomněl na církevní kázeň jako na protijed (zde je Komenský cele synem Jednoty). Kalvín se především zaměřil

Komenský vnímá ospravedlnění, lze dát dobře do souvislosti s tím, jak Jednota chápala tzv. živou víru (od konce 15. st. uznávala explicitně prioritu milosti Boží, avšak dosvědčenou skutky). Když se Komenský ptá, zda je člověk ospravedlněn vírou nebo skutky, či částečně tím a částečně tím, odpovídá, že takto Písmo nikde nemluví. Je to úkol Boží a z lidské strany je nutná víra i skutky. Rozpory o pojetí eucharistie překonává opět poukazem na to, že Ježíš nevyjádřil způsob, jakým své tělo podává. Což abychom jej nevyjadřovali ani my, nabádá Komenský. Co pomůže bádát, jakým způsobem je Kristus přítomen, když víme, že přítomen je. Proč raději nebudáme, co máme činit, abychom jej přítomného měli milostivě? Problém předurčení vnímá jako tvrdý oříšek, avšak soudí, že obě strany učí správně. Obě učí, že příčinou spásy je Bůh, obě učí, že příčinou pádu je člověk. Ať tedy učí každá po svém, avšak ať se vzájemně nenapadají. Křest dětí považuje Komenský za věc nerozhodnutou, protože v Písmu se nedá ani vyvrátit, ani dokázat. Hovoří se zde například o pokřtění celých domů, křtění dětí tedy není možno ani výslovně zakázat, ani výslovně vymáhat.¹⁴ Problémy, které vymezovaly jasné hranice mezi konfesemi, chce Komenský překlenout vzájemnou tolerancí. V těchto konkrétních případech i v základním filosoficko teologickém pojetí člověka, který se svou svobodnou vůlí může zdokonalit a překonat dědičnou hříšnost, se vlastně Komenský ocitl mimo současné reformační pravověří.¹⁵

To se neblaze projevilo v jeho známém sporu se Samuelem Maresiem, profesorem univerzity v Groningen, který byl dlouhou dobu Komenského obdivovatelem, zastáncem i přímluvcem. „Užasl jsem nad přelahodným snem a nad stavbou fantastické budovy, vyhnané do výšky s naivní smělostí a třící ve vzduchu díky jakési šarlatánské zručnosti. Jak jsem si všiml, je tam mnohé řečeno důmyslně a velmi se mi zalíbilo půvabné a zevrubné přirovnání světla s pravdou,“ řekl Maresius na adresu Komenského emendačního konceptu a současně velmi přitvrdil. „Zjistil jsem tam však mnohem více toho, s čím souhlasit nemohu, zvláště ve *Všenápravě*. Komenský – pošetilý stařec (senex delirius) nesnáší kritiku teologů, třebaže každý soudný bohoslovec je povinen nemlčet k marnosti jeho všenápravného nápadu.“¹⁶ Tak se k velkému zklamání Komenského dostalo ostré kritiky jeho celoživotních snah v prostředí, v němž sám začínal svůj koncept formulovat. To však je často osud velkých myšlenek, které předznamenávají cestu až těm příštím.

na článek o eucharistii a odstranění pověrečných obřadů zbylých po papežství. To vše je náprava církve jen částečná. *Tamtéž*, s. 218.

14 *Tamtéž*, s. 100–108.

15 K tomu viz O. A. Funda, Nedělitelnost Komenského jako pedagoga a teologa, *Filosofický časopis* 40, 1992, č. 1, s. 27 an.

16 Citováno podle A. Molnár, Trýzeň úkolu změnit svět k lepšímu, in *Jan Amos Komenský o sobě*, Praha: Odeon 1987, s. 21.

OMNIA SPONTE FLUANT...

Commemorating a jubilee of a Brno philosopher Jiří Gabriel, the author of this essay focuses on an important figure of Czech and world thought, John Amos Comenius. The goal is to show how the philosophical-theological concept of *General Consultation* was ahead of its time, mainly with respect to protestant orthodoxy. The focus is on the sixth part of General Consultation *Panorthosia* (Universal Improvement), which became a source of criticism of his concept of *Pansophia* (Universal Science) in the final part of his life.